

Хоконлик даврида Ўрта Осиё халкларининг иктисодий ва маданий ҳаёти

Туркий элатларнинг кенг шарқий ҳудудларда кадим-кадим даврлардан буён яшаб, ўзларидан муносиб маданий из қолдириб келганлигини жуда кўплаб тарихий манбалар ҳам тасдиқ этади. Мўътабар Хитой манбалари, машҳур «Ўғизнома», Урхон-Энасой ёзувлари, Култегин битиклари бунга ишончли гувоҳдир. Олтой, Тува ҳамда уларга туташ ҳудудларда турли туркий қабилалар, чунончи, Ашин, Аргу, Уғиз, Тўққиз ўғиз, Ўттуз татар, Карлук, Китан, Толис, Турк, Уйгур, Тўқри (тохарлар), Курикан, Дуба (туба-тува) ва бошқалар яшардилар.

VI аср бошларида Олтой ўлкасида сиёсий жараёнлар фаоллашади. Ўша пайтда ҳозирги Мўғулистон ва қисман Хитойнинг шимолий ҳудудлари устидан Жужан хонлиги ҳукмронлик қиларди. VI аср бошларида Олтойдаги туркий қавмлар орасида Ашин уругининг мавқеи кўтарилди. Ашин уругига мансуб Асан ва Туу 460-545 йилларда бошқа уругларни ўзларига бўйсундирадилар ва Олтойда туркий қабилалар иттифоқига асос соладилар. Туунинг ўғли Бумин Теле қабиласини ҳам бўйсундиради. Бумин Жужан хонлигига тобелиқдан чиқиш учун курашади ва 551 йилда Жужан хонининг қўшинларини енгиб, уларни ўзига бўйсундиради. Бумин 552 йилда Хокон деб эълон қилинади ва янги давлат - Турк хоконлигига асос солади. Унинг пойтахти Олтойдаги Ўтуқан шаҳри эди. Хоконлик тез орада кучайиб, унинг довлуги ортиб борган. У кўп бор Хитойга юришлар қилиб, унинг бир қанча ҳудудларини босиб олган. Хитой подшолиги Турк хоконлигига ҳар йили ўлпон тариқасида юз бўлакдан иборат ипак мато бериб туришга мажбур бўлган. 553 йилда Буминхон вафот этгач, ҳокимиятга унинг катта ўғли Муганхон (553-572) ўтиради. Муганхон 558 йилда жўжанларга сўнги бор қаршилик зарба бериб, ўз давлати ҳукмронлигини Тинч океангача бўлган ҳудудларда мустаҳкамлайди. Унинг амакиси Истами (унга «Ябгу» - баҳодир унвони ҳам берилган) бўлса, бу даврда хоконлик ҳудудини гарбга томон қенгайтириб, Еттисув, Қашқар ва бошқа ҳудудларни эгаллайди. 563-567 йиллар давомида Истами ябгу қўшинлари эфталийлар давлатига қетма-қет қарбалар бериб, Ўрта Осиё ва Каспий денгизигача бўлган ерларни эгаллашга муваффақ бўлади. Бунинг оқибатида Эфталийлар давлати қулайди. Турк хоконлиги Ўрта Осиё ерларини ишғол этгач, унинг ҳудудлари бевосита Эрон чегарасига туташади.

Хоконлик Эрон билан яхши кўшничилик, савдо-сотик алокаларини ўрнатишга интилади. Шу мақсадда Эрон шохи Хусрав I Ануширвонга турк маликаси узатилади, Эронга элчилар юборилади. Бирок Турк хоконининг Эронга икки бор юборган элчилари фаолияти муваффиқсиз чиққач, Эроннинг хоконлик билан муроасага бормаслиги, унинг катъий душманлиги маълум бўлади. Бунинг боиси Эрон шохининг Ўрта Осиё ҳудудларига даъвогарлигида эди. Бу эса, шубҳасиз, бир неча бор хоконликнинг Эрон билан урушлар олиб боришига сабаб бўлади. Истами кўшинлари Эрон шохи Хисрав I ни енгади. Эрон шохлари Турк хоконлигига 400 минг Византия тиллоси хажмида тоvon тўлашга мажбур бўлади. Муганхон ва унинг авлодлари гарбда Кора денгизга қадар ҳудудларни забт этиб ўзларига бўйсундирганлар.

Турк хоконлиги 568-569 йилларда ўша даврнинг қудратли давлати-Византия билан иктисодий ва савдо-сотик алокаларини ўрнатишга интилиб, сугд савдогари Маниах бошчилигидаги элчиларни у ерга юборади. Элчилар император Юстиниан II қабулида бўлади. Шундан сўнг Византиянинг Земарх бошлик элчилари хоконлик давлатига келади. Бу эса шу давлатлар ўртасида ўзаро ишонч ва савдо-тижорат муносабатларини ўрнатишда муҳим аҳамият касб этган.

Турк хоконлари Ўрта Осиёда ҳукмронлик қилса-да, бироқ ўзлари бу ҳудудга кўчиб келмаганлар. Улар Еттисув ва бошқа ҳудудлардаги бош қароргоҳларида қолиб, бўйсунган ҳудудларни маҳаллий ҳукмдорлар орқали бошқариб, улардан олинадиган солиқ-ўлпонлар ва тўловлар билан қифояланганлар. Бундан кўринадики, Турк хоконлиги даврида бу ҳудуддаги мавжуд маҳаллий давлат тузилмалари, уларнинг бошқарув тизимлари сақланиб, ички сиёсат бобидаги мустақил фаолиятлари давом этган.

Хоконлик истисно ҳоллардагина ўлканинг ижтимоий-сиёсий ҳаётига аралашган. Бу нарсга кўпроқ ташки сиёсат, халқаро савдо-сотик масалаларига дахл этарди. Хитой манбаларида таъкидланганидек, Зарафшон, Амударё ва Кашқадарё воҳаларида бу даврда 9 та мустақил ҳокимлик мавжуд бўлган: Самарқанд, Иштихон, Маймурғ, Кеш, Нахшаб, Кушон, Бухоро, Амул ва Андхой шулар жумласидандир. Айниқса Самарқанд, Бухоро, Хоразм ва Чоч (Тошкент) ҳокимликлари ўзларига анча мустақил бўлганлар.

Бухорхудоқлар зарб этган танга пуллар кенг муомалада бўлган. Шу билан бирликда бу нисбатан мустақил ҳокимликлар ўртасида ўзаро қураш, ички зиддиятлар ҳам тўхтовсиз бўлиб турган. Бу эса маҳаллий аҳоли ҳаёти, турмушини ночор ахволга дучор этган.

Масалан, 585-586 йилларда Бухорода зодагон деҳқон ва бой савдогарларга қарши кўзғолон кўтарилади. Унга Абруй бошчилик қилади. Хокон Қорачўрин кўшинлари кўзғолонни бостириб, кўзғолончиларни қаттиқ жазолайди.

Бўйсундирилган ҳудудларни маҳаллий ҳокимлар орқали бошқариш тартиби хоконликни заифлаштира борди. Натижада VI асрнинг 80-йиллари охирида Турк хоконлиги икки қисмга бўлиниб кетади.

Гарбий турк хоконлиги (унинг таркибига Ўрта Осиё, Шарқий Туркистон ва Жунгария (Хитойнинг шимолий гарби) ҳудудлари кирган). Шарқий турк хоконлик (унинг таркибига Мўғулистон ҳудудлари кирган). VII асрда гарбий хоконликда шаҳарлар ривожланиши, Эрон ва Хитой билан қизгин савдо-сотик ва дипломатик алоқалар қузатилган.

Дарҳақиқат, Хитойда Тан сулоласи (618-907йил) ҳукмронлиги даврида Гарбий Турк хоконлиги билан Хитой ўртасида фойдали алоқалар кенг йўлга қўйилади. Масалан, 627-644 йилларда Ўрта Осиёдан Хитойга 9 марта савдо қарвонлари юборилган. VII асрнинг 30-йилларида хоконлик ҳудудларини кезган хитойлик сайёҳ Сюан Цин Исиккўл, Чу водийси, Чоч, Самарқанд, Бухоро қаби жойларнинг анча гавжум ва обод

бўлганлигини кайд этади. Тан сулоласи 659 йилда Шаркий Турк хоконлигини ўзига бўйсундиради.

VII аср иккинчи ярмида анча кучайган Хитой Ўрта Осиё ҳудудларини ҳам ўз кўл остига киритиш пайига тушади. Бирок 670 йилда тибетликлар бош кўтариб, шаркий Турк хоконлигини янгидан тиклаганларидан сўнг ва бу давлат Хитой учун кутилмаган хавф-хатарни келтириб чиқаргач, эндиликда Хитой Ўрта Осиёга бўлган ўз даъвосидан вақтинча воз кечади. Унинг эндиги бутун диккати Тибетга қаратилади. Бу даврда Ўрта Осиё ҳудудларида Гарбий Турк хоконлиги таъсири тобора заифлашиб боради. Бунга маҳаллий ҳокимликлар ўртасидаги ички зиддиятлар, ер-мулк учун ўзаро курашлар ҳам сабаб бўлади. Бу эса пировардида бу ҳудудларнинг араб истилочилари томонидан босиб олинишига сабаб бўлди.

Турк хоконлигининг шаркий ерларидан фаркли ўларок Гарбий ҳудудда аҳолининг ижтимоий-иқтисодий ҳаёт тарзи, маданий даражаси нисбатан юқори бўлган. Негаки, шаркий ҳудудларда яшаган кўпчилик кўчманчи туркий элатларда уруг-кабилачилик муносабатлари ҳамон кучли сақланган. Аҳолининг куйи табакаси будун ёки қора будунлар деб аталган. Уруг-кабиланинг номдор вакиллари «беклар» деб юритилган. Ҷамоани хокон ва зодаганлар кенгаши - «Курултой» бошқарган. Ўрта Осиё ерларида эса бу даврда дехқончилик, богдорчилик ва узумчилик соҳалари юксак даражада ривожланган. Ўлканинг Фарғона, Хоразм ва Зарафшон воҳаларида кўплаб сув айирғичлар, каналлар, сув хавзалари бунёд этилган.

Фарғона ва Сугдда аҳолининг бир қисми тоғ-қон ишлари билан ҳам машғул бўлган. Бу ерларда олтин, мис, темир эритиш, улардан керакли асбоб-анжомлар ишлаш яхши йўлга қўйилган. Шунингдек, Илоқда кўргошин, қумуш, Шахрисабзда эса қизил туз қазиб олинган.

Хоконлик даврида шаҳарлар ҳаёти хийла ривож топган. Бухоро, Самарқанд, Иштихон, Тошкент, Исфара, Кубо (Кува), Қосон қаби шаҳарлар ўша даврнинг анча тараккий этган ҳунармандчилик ва савдо-сотик марказлари ҳисобланган. Буюқ ипак йўли бу шаҳарларнинг халқаро савдода фаол иштирок этишини таъминлаган. Ўрта Осиёлик қўли гул ҳунармандлар, тўқувчилар, зарғарлар, мисқару темирчилар, қўнчию қуролсозлар ишлаб чиқарган нафис, харидоргир буюмлар, асбоб-анжомлар турли юртларга юборилган. Маҳаллий ҳунармандлар ишлаб чиқарган рангли шишалар, зотдор отларга халқаро миқёсда талаб қатта бўлган. Бу даврнинг ўзига ҳос муҳим ўзгаришларидан яна бири-бу Ўрта Осиё қулолчилиги ҳунарининг юксак санъат даражасида ривожланганлигидир.

Бу даврда ҳам юртимизда моддий ва маънавий маданиятнинг янги-янги бетимсол намуналари яратилди. Турли олимлар мутахассислар баҳсига сабаб бўлган Турк-руин, Урхон-Энасой ёзуви, Қултегин битиклари, Билга хокон ёдномаси ва шу сингари ноёб топилмалар турк ёзма маданиятнинг қадимийлиги ва ранг-баранглигига гувоҳлик беради. 1970 йилда Алмати яқинидаги «Иссик» деган жойдан топилган ва фанга «Иссик ёзуви» номи билан қирган туркий ёзув ҳам бизнинг ёзув тарихимизга оид қарашларимизни янада бойитади. Эндиликда топилган ноёб ашёи далиллар асосида туркий ёзувнинг тарихи қилоддан аввалги П-1 асрларга қориб тутатиши маълум бўлди. Туронзаминда туркий ёзув билан бир қаторда сугд ва қоразм ёзувлари ҳам қенг қўлланилган. Сугд ёзуви 22 та белгидан иборат бўлиб, қапдан ўнгга қараб ёзилган. Шаҳарларда сўгд-турк икки тиллилиги расмий одат бўлганлиги ҳақида Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони лугатит турк» (XI аср) асарида ҳам қайд этиб ўтилган. Бу

ёзувларда улуг аждодларимизнинг катта тарихи, бой маданиятига оид мислсиз

маълумотлар акс этган. Яна шу нарса диққатга сазоворки, ўша даврларда улуг аждодларимиз ўз навқирон насллари тўғрисида ҳам муттасил қайгурганлар. Шу боисдан ўсмир 5 ёшга тўлиши билан уни билим олишга йўллаб, даставвал, хат-савод ва ҳисоб-китобни ўрганишга жалб этганлар. Болалар ўсмир-балогат ёшига етгач эса уларни дунё таниш, савдо-тижорат ишларини ўрганиш учун махсус вакиллар хомийлигида хорижий элларга юборганлар.

Турк хоконлигида яшаган халкларнинг диний эътиқоди, тасаввурлари ҳам турлича бўлган, кўп ҳудодилик ҳукм сурган. Бу эса уларда турли хил осмоний ва ер жисмлари - қуёш, ой, ер-сув, хайвонлар ва бошқа нарсаларга сизгинишликни келтириб чиқарган. Осмон худоси Тангри турк қавмларининг энг олий худоси ҳисобланган. Ҳозирда ҳам «Тангри» ибораси Аллоҳ номига нисбат сифатида қўлланилади.

Ўрта Осиё халқлари орасида зардуштийлик дини билан бир қаторда жойларда буддизм, монийлик, христианлик динларига эътиқод қилишлик ҳам кенг расм бўлган. Бу нарса қадимги аждодларимизнинг тор, биқик ҳолда ҳаёт кечирмасдан балки бошқа кўплаб қавмлар, элатлар билан боғланиб, аралшиб, маънавий жихатдан яқинлашиб ҳаёт кечирганликларидан далолат беради.

Ўрта Осиё халқлари орасида тасвирий санъат ўзига хос услубда ривожланган.

Жумладан, Варахша харобаларидан топилган сарой бинолари деворлари пештоқларига битилган ранг-баранг, бир-биридан нафис ва жозибадор расм-суратларни (қуролланган ёхуд ов қилаётган жангчи аскарлар, оқ филлар, туялар, отлар ва бошқа хил хайвонлар, паррандаю даррандалар ва ҳоказо) кўздан кечирар эканмиз, бунда аждодларимизнинг ноёб истеъдоди ва ақл-заковатига тан берамиз ва бундан ўзимизда гурур туямиз.

Шундай қилиб, Турк хоконлиги ўз даврида кенг ҳудуларга ёйилган энг йирик давлат бўлган. Унинг ҳукмдорлари Хитой, Эрон ва Византия билан бўлган муносабатларда узок йиллар ўз таъсирини ўтказганлар. Шу билан биргаликда хоконлик даври моддий ва маънавий маданияти, унинг нодир намуналари Туронзамин халқларининг тўлақонли турмуш тарзини ўзига хос йўсинда акс эттириб қолмасдан, улар бобоқалонларимиз даҳосининг теранлигидан, уларнинг юксак ижодқорлиги, изланувчанлигидан ҳам шаҳодат беради.